

Osmanlı Ekonomik Düzeninde Vakıflar

Waqfs in the Ottoman Economic System

Mustafa ALKAN*

Öz

Osmanlı Devleti, “Osmanlı klasik çağında” üç temel kurumun üzerine oturtulmuştur. Bunlar; dirlik, devşirme ve vakıf müesseseleridir. Bu üç kurumun üzerinde de “Hanedân-ı Âl-i Osman”ın bir numaralı üyesi padişah oturmuştur. Bu sistem içinde padişah, Osmanlı Devleti’nin en temel idari birimi olan her sancakta teorik olarak “en büyük has” sahibi, devşirme sisteminin merkezinde “kapı kullarının [yâni yeniçeriler, süvariler ve enderunluların] efendisi”, nihayet ülkenin imâr ve iskânının dayandığı vakıf -imâret sitesinde de “en büyük vakıf kurucusu”dur. Osmanlı sisteminde “devlet aygıtı” bu üç kurum üzerinde dönyordu. Dolayısıyla vakıflar, Ömer Lütfi Barkan’ın 1527-1528 yıllarına ait tahrirler üzerinde yaptığı hesaplamaya göre Anadolu, Suriye ve Irak eyaletlerinin toplam gelirlerinin % 14,103’ne, Rumeli eyaletlerinin ise % 5,492’sine sahipti. Bu gelirlerin oranı İstanbul, Edirne ve Bursa gibi pâyitahtlarda % 36’ya kadar çıkmaktaydı. Vakıflar, Osmanlı ekonomik düzenini Avrupa merkezli merkantilist üretimden ayıran ana etmenlerdendi. O halde Osmanlı ekonomik düzeninde vakıfların yeri neydi? Bu temel soru bu çalışmanın ana konusunu oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Vakıflar, Ekonomik Zihniyet ve Mehmet Genç

Abstract

The Ottoman State in the “Ottoman classical period” was based on three basic institutions. These were the institutions of dirlik (livelihood), devshirme and waqf (pious endowment). Above these three institutions was the Sultan, the number one member of the “Dynasty of the Ottoman Empire”. Within this system, the sultan was theoretically the “largest hâss” owner in each sanjak, the most basic administrative unit of the Ottoman Empire; the “master of the slaves of the Porte (kapıkulu)” [i.e., janissaries, cavalry and the Inner Service personnel] at the centre of the devshirme system; and finally, “the largest waqf founder” in the waqf imaret, on which the construction and settlement of the country was based. In the Ottoman system, the “state apparatus” revolved around these three institutions. Thus, according to Ömer Lütfi Barkan’s calculations based on the surveys of 1527-1528, waqfs accounted for 14,103 per cent of the total revenues of the Anatolian, Syrian and Iraqi provinces and 5,492 per cent of the those of the Rumelian provinces. In capital cities such as Istanbul, Edirne, and Bursa, the proportion of these revenues was as high as 36 per cent. Waqfs were one of the main factors that distinguished the Ottoman economic order from European-centred mercantilist production. So, what was the place of waqfs in the Ottoman economic order? This fundamental question will be the main subject of this study.

Key Words: Ottoman, Waqfs, Economic mentality and Mehmet Genç

Makale Geliş Tarihi: 07.07.2024. Makale Kabul Tarihi: 15.09.2024. Araştırma Makalesi / Künye: ALKAN, Mustafa. “Osmanlı Ekonomik Düzeninde Vakıflar”. Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/35, (Aralık 2024): s.1-14. DOI:10.19060/gav.1598371

* Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, E-mail: m.alkan@hbv.edu.tr, ORCID: 000-0002-6722-8697.

Akademik
Bakış

1
Cilt 18
Sayı 35
Kış 2024

Giriş: Osmanlı Devleti'nin İktisadî Görüşü

Osmanlı Devleti'nin "iktisadî dünya görüşünü", "*Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*"¹ adlı bir kitapta toplayan Mehmet Genç, bu eserinde, 14-16. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin "ana vasıfları" ile "klasik" olarak nitelenen hüviyetinin oluştuğunu, bu klasik sistemin 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar köklü değişim geçirmeden sürdürdüğü tespitini yaptıktan sonra, 1500 ile 1800 yılları arasındaki "Osmanlı iktisadî dünya görüşünü" üç ana ilkeye dayandırmıştır. Bunlar provizyonizm (iaşecilik), tradisyonalizm (gelenekçilik) ve fiskalizm (gelircilik)dir. Aslında bu iktisadî ilkeler (veya tasnif) sadece Osmanlı İmparatorluğuna özgü değildir. Sanayi Devrimi ve kapitalist çağ öncesi tüm büyük devletlerin de iktisadî görüşüdür². Provizyonizm (iaşecilik) ilkesinde iktisadi faaliyetin amacı üreticiler için "malını satmak ve kâr etmek", tüketici için ise "ucuza, kaliteli ve bol (istediği kadar) mal" bulabilmesi amacına matuftur. Osmanlı Devleti üretici ve tüketici arasında dengeli bir siyaset takip etmiştir. Bunun için devlet tüketicilerin "ucuza, kaliteli ve bol" mal bulabilmesi için üretim ve ticaret üzerinde narh (fiyat belirleme) uygulamasıyla gerekli hallerde müdahaleci davranmıştır. Tradisyonalizm (gelenekçilik), sosyal ve iktisadî ilişkilerde yavaş yavaş oluşan dengeleri ve eğilimleri muhafaza etmek üzerine kurulmuştur. Bu, ziraat, esnafılık ve ticarete iaşe ilkesinden kaynaklanan düzenlemelerin hedefi üretim ile tüketimin denge de tutulmasıdır. Dengenin bozulmasından ve kıtlıktan korkulur. Onun için Osmanlı Devleti, hangi ekonomik model üzerinde kurulmuşsa o üretim modeliyle yıkılmıştır. Fiskalizm (gelircilik), hazineye ait gelirleri olabildiğince en yüksek seviyeye çıkarmaya çalışmak ve ulaştığı seviyenin altına inmesini engellemektir. Kısaca "gelirleri yükseltme ve harcamaları kısmak" olarak ifade edilebilir³. Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi'nden sonra Hazine-i Hümmâ-yunu doldurup kapısını kırmızı akikten olan mührü ile mühürledikten sonra; "*Benim altunla doldurduğum hazineyi bundan sonra gelenlerden her kim mangırla doldurursa, hazine anın mührüyle mühürlesin ve illâ benim mührümle mühürlenmek devam olunsun*"⁴ şeklindeki vasiyeti bu fiskalist (gelirci) anlayışın bir tezahürüdür. Bu model, feodalizm sonrası sanayi devrimi öncesi Avrupa'da gelişen; ticareti önceleyip ithalatı kısıp ihracatı artırmaya çalışan, "yerli üreticiyi himayeci bir siyaseti" izleyen ve "devletin asıl zenginliğinin [altın ve gümüş gibi] değerli madenlerin çokluğu olduğunu" savunan - kapitalizm öncesi- merkantilist doktrinden farklıydı⁵. Mehmet Genç bu

Genç

Akademik
Bakış

2

Cilt 18
Sayı 35
Kış 2024

- 1 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınevi, İstanbul 2000, 368 sayfa.
- 2 Şevket Pamuk, "Mehmet Genç (1934-2021): Bir Büyük İmparatorluğun İktisat Tarihiçisi", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, LVIII (2021), s. 327.
- 3 Genç, *Devlet ve Ekonomi*, (2000), s. 45-46.
- 4 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1984, s. 319.
- 5 Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya-Sistemi*, (Çeviri: Latif Boyacı), Bakış Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2015, s. 104, 153, 160-163, 321-325; Gülten Kazgan, İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, Remzi Kitabevi, 14. Baskı, İstanbul 2009, s. 43-48.

farkları Osmanlı'da uygulanan; “*mirî toprak rejimi, millet sistemi, esnaf örgütlenme tipi ve vakıflar*” olarak sıralamaktadır. Osmanlı Devleti'nin gelirci (fiskal) anlayışı ile iç piyasada tüketicinin korunması (iaşeci) anlayışının temellerini eski Türk töresindeki “*açları doyurmak ve çıplakları giydirmek*”⁶ anlayışı ile İslâm'daki “*komşusu aç iken tok yatan bizden değildir*”⁷ ilkeli yardımlaşma anlayışının Osmanlı'da kurumsallaştığı [mirî toprak rejimi, millet sistemi, esnaf örgütlenme tipi ile birlikte] vakıf sistemine bağlamaktadır⁸. Genç, eski dünya düzeni üzerinde oturan, Osmanlı Devleti'nin bu ekonomik düzenini, hiçbir zaman tam olarak öyle olmasa da, “bir refah ekonomisi” modeli⁹ olarak isimlendirmektedir. Bu çalışmada, Mehmet Genç'in Osmanlı “iktisadî dünya görüşü” bağlamında vakıfların rolü ele alınacaktır. O halde vakıf nedir, Osmanlı iktisadî düzeninde vakıfların rolü nasıldır?

Vakıf, bir kişinin sahip olduğu bir malını/mülkünü dinî/hayrî bir gayeye tahsis etmesidir. Vakıflar, İslâm dünyasında modern çağa kadar toplumların sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında büyük rol oynamış dinî-hukukî kurumlardır¹⁰. Ancak vakıflar, Osmanlı döneminde, sadece dinî-hayrî bir kurum değil, aynı zamanda, bir sistemin adıdır. Osmanlı Devleti, “Osmanlı klasik çağında” üç temel kurumun üzerine oturtulmuştur. Bunlar; dirlik, devşirme ve vakıflardır. Bu üç kurumun üzerinde de “Hanedan-ı Âl-i Osman”ın ilk üyesi padişah oturmuştur¹¹. Bu sistem içinde padişah, Devlet-i Aliyye'nin en temel idari birimi olan her sancakta “en büyük has” sahibi, devşirme sisteminin merkezinde “kapı kullarının [yâni yeniçeriler, kapıkulu süvarileri ve enderunluların] efendisi”, nihayet ülkenin imâr ve iskânının dayandığı “vakıf-imâret sitesi”nde de “en büyük vakıf kurucusu”dur. Klasik çağda Osmanlı “devlet aygıtı” bu üç temel kurum üzerinde şekillenmiştir. Bu üç kurum toplumun siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel hayatının tüm katmanlarını kapsıyordu. Dolayısıyla vakıflar Osmanlı'da “*din, eğitim, sağlık, sosyal yardım, bayındırlık ve beledî hizmet alanları*”¹² başta olmak üzere bugün her biri bir bakanlık tarafından yürütülen hizmetleri üstlenmişti. Onun için Ömer Lütfi Barkan'ın 1527-1528 yıllarına ait tahrirler üzerinde yaptığı hesaplamaya göre vakıflar Anadolu, Suri-

6 Bilge Kağan Yazıtında “*Türk bodumu aç idi. O yilkıyı alıp yedirdim*”... *Türk Bitig*, Orhun Yazıtları, Bilge Kağan Anıtı, D.38. <https://www.turkbitig.com/p/bilgekagan.html> (Erişim: 28.09.2023).

7 Buhari, Edeb, 28; Müslim, es-Sahih, İman, s. 74.

8 Genç, ...*Devlet ve Ekonomi*, (2000), s. 79.

9 Mehmet Genç'in Artvin'de düzenlenen bir toplantıda kendisine “*Osmanlı'yı çok büyütüyorsunuz*” diyen Mete Tunçay'a “*siz yüz kat küçülttüğünüz için biz on kat büyüttüğümüzde bile alacaklıyız*” cevabında, Osmanlı'nın “ideal devlet, ideal toplum ve ideal hükümdar” [“el-medinetül fâzıla”] ülküsünün etkisi görülür. Bkz. Beşir Ayvazoğlu, *Hac Yolunda Bir Karınca Mehmet Genç, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını, İstanbul 2022*, s. 115.

10 Bahaeddin Yediıldız, “Vakıf” İA, XIII, MEB Basımevi, İstanbul 1993, s. 153-172.

11 Mustafa Alkan, “Osmanlı Hükümdarı- Bir Tipoloji Denemesi-“, *Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik*, Nobel Yayınları, Ankara 2023, s. 293-307.

12 Mustafa Alkan, *Adana Vakıfları: İnsan, Vakıf ve Şehir*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s. 201.

ye ve Irak eyaletlerinin toplam gelirlerinin % 14,103'ne, Rumeli eyaletlerinin ise % 5,492'sine sahipti. Bu gelirlerin oranı İstanbul, Edirne ve Bursa gibi pâyitahtlarda % 36'ya kadar çıkmaktaydı¹³. Vakıfların ülkenin genel gelirindeki payı, zaman içinde nüfusun artışı, yeni vakıf-imâret sitelerinin inşası, eski-yeni imârethâne giderleri ve hemen her mahallede avarız ve para vakıflarının yaygınlaşması gibi sebeplerle artmış, bazı şehirlerde o şehrin toplam gelirinin ¼ oranını aşacak seviyeye çıkmıştır. Bu uygulama, her türlü haberleşmenin çok yavaş işlediği “eski dünya düzeni” içinde “yerinden yönetim” anlayışının, Osmanlı iktisadî anlayışına yansıyan bir tezahürdür.

Osmanlı İmâr-iskânında Mekânlar ve Vakıf Kurucuları

Bizans şehirleri, kalelerin içinde etrafı surlarla çevrili birer kale-şehir görünümündeydi. Bu şehirleri kalelerin dışına, “vakıf-imâret sitesi” modelleriyle, Osmanlılar taşımıştır. Bu itibarla başta Osmanlı pâyitahtları; Bursa, Edirne ve İstanbul, eski Selçuklu şehirleri; Konya, Ankara, Kayseri, Sivas, Malatya ve Erzurum, Akkoyunlu şehirleri; Diyarbakır, Harput ve Mardin, Anadolu Beyliklerinin merkezleri ve şehirleri; Adana, Afyonkarahisar, Antalya, Balıkesir, Karaman, Kastamonu, Maraş, Elbistan ve Niksar, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra aynı zamanda şehzade sancak merkezi olan şehirler; Manisa, Amasya, Kütahya ve Trabzon, Osmanlı eyalet ve sancak merkezi olan şehirler; Aydın, İzmir, Erzurum, Filibe, Prizren, Saraybosna, Üsküp ve Halep, eski Arap pâyitahtı ve haremeyn şehirleri; Bağdat, Şam, Kahire, Mekke, Medine ve Kudüs'te Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra “vakıf-imâret sitesi” geleneği üzere imâr ve inşâ sürmüştür. Bu şehirleri “vakıf-imâret sitesi” sistemi üzere vakıf/hayrât ve vakıf/akarât kurumlarıyla inşa edenler; Selçuklu ve Osmanlı sultanları ve aileleri, Selçuklu Devleti yıkılınca Anadolu'da kurulan beyliklerin yönetici beyleri ve aileleri¹⁴, önce Selçuklu sonra Osmanlı devletinde vezir-i 'azâmdan sancak beyine *seyfiye* (ehl-i seyf) mensupları, reisü'l-küttabdan bir sancak divanı kâtibine *kalemiye* (ehl-i kalem) mensupları ve şeyhül-islâmdan bir câmi imamına *ilmiye* (ehl-i ilm) mensupları, kısaca “askeri” denilen, devletin merkezinde ve taşra teşkilâtlarının yönetim, bürokrasi ve ilmiye kademelerinde görev yapan ve geçimlerini “dirlik sistemi” içinde has, zeâmet ve timar geliriyle veya yüksek vakıf gelirleriyle temin eden

- 13 Ömer Lütfi Barkan'ın yaptığı tasnife göre Anadolu % 17,098, Karaman %14,295, Zülkadiriye % 5,197, Rum % 15,733, Diyarbakır 5,457, Halep ve Şam %13,967, Rumeli %5,492. Bkz. Barkan, “H. 933/1527-934/1528 Mali Yılına Ait Bütçe Örneği”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, (İstanbul, XV, 1-4), s. 268.
- 14 İbn Battuta Manisa ve Bergama üzerinden Balıkesir'e ulaştığında Balıkesir'i şöyle tasvir ediyor: “Burası da kalabalık, zengin ve şirin çarşıları olan güzel bir şehirdir. Orada halkın cuma namazlarını kilacağı bir cami yoktur. Bu sebeple şehir dışında bir câmi yapmaya girişmişlerse de, henüz bitirememişlerdi. Bu yüzden Cuma namazlarını ağaçlar altında eda etmek zorunda kalmışlardı. Burada Ahilerin ileri gelenlerinden Ahi Sinan zaviyesine indik” Bkz. Muhammed Et-Tancî, İbn Battûta Seyahatnâmesi “Tuhfetu'n-Nuzzâr Fi Garaibi'l-Emsâr”, I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 211.

askerîler [ve aileleri] ile “*reâyâ*” denilen üretim yapıp vergi veren mal-mülk sahibi *esnaf*, *zanaatkâr*, *tüccar*, *köylü ve konar-göçer* kişiler ve aileleriydi¹⁵.

Modern çağ öncesi Osmanlı Devleti’nde timar sahipleri dirliklerine karşılık (has, zeâmet ve timar) sefer zamanında sefere gitmek zorundaydılar. Bunlardan tezkireli timarlılar “kılıç hakkı”nın dışında kalan artırılmış timar kısımlarından her 3000 akçe için bir cebelü (asker/ savaşçı) serbest timarlılar [zeâmet ve has sahipleri] da temel hizmet giderleri dışında kalan gelirleri için her 5000 akçe için bir cebelüyü sefere götürmek zorundaydılar. Sefer olmayan yıllarda serbest timarlılar büyük birikim yapabilmekteydi. Birikim, Osmanlıda iktisadî bir zaruretti. Devlet başta padişah, divan-ı hümayun üyeleri, “hâcegân-ı sultanî” denilen üst düzey kâtipler ve eminler, seyfiye zümresi içinde bulunan çavuşlar, yeniçeri ağası, beylerbeyi ve sancakbeyi, alaybeyi ve kale dizdarı gibi üst düzey idarecilerin mal-mülkleri kontrol edilip, izâh edilemeyen malları müsadere ediyordu. Özellikle bu has ve zeâmet sahipleri ile şeyhülislâm, kazasker, kadı, müderris ve meşâyih (şeyhler) gibi üst düzey ilmiye mensupları görevdeyken vakıflar kurmuşlardır. Bütün bu vakıf kurucuları; 1) Padişahlar, sadrazamlar, vezirler ve eyâlet vâlileri ya “padişah emriyle” veya “izniyle” vakıf kurmuşlardır. Bu vakıfların yönetimine genelde sadrazam, şeyhülislam, darussaâde ağası veya şehrin kadısı atanmıştır. 2) Bazı vâkıflar (kurucular) tamamıyla hayrî vakıflar kurmuşlardır. Bu vakıf kurucuları (vâkıflar) vakfın kuruluşu tamamlandıktan sonra vakfını mütevelliyeye teslim edip aradan çekilmişler veya tevliyeti hasbî (ücretsiz) olarak kendileri üstlenmişlerdir. 3) Kimi devlet görevlileri adlarını ölümsüzleştirmek, toplum nezdinde yer edinmek veya ailevi çıkarları için vakıflar kurmuşlardır. Bu kategorideki yarı evlatlık veya evlatlık vakıfların tevliyeti (yönetimi) ve tasarrufunu, genelde, öncelikle kurucu olarak kendine, sonra evlâdiyet üzere çocuklarına bırakmışlardır¹⁶. İşte Osmanlı ülkesi [kırlar ve şehirler], özellikle, padişah ve yakınları ile bu üst düzey devlet adamlarının kurduğu “vakıf- imaret sitesi” yoluyla imar ve inşa edilmiştir. Bunlara daha alt düzey vakıf kurucuları ile reayanın kurduğu vakıflar da eklenince, vakıflar Osmanlı topraklarında çok yaygınlaşmıştır. Bunun için Osmanlı medeniyetini “bir vakıf medeniyeti” olarak isimlendirenler de olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nde vakıflar tamamıyla dinî/hayrî amaçlı değil, bir “vakıf-imaret sitesi” planlı imar ve iskân projesidir, denilebilir. Buna göre;

15 Alkan, *Adana Vakıfları*, (2014), 63-76; Hasan Yüksel, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma (1585-1683)*, Dilek Matbaası, Sivas 1998, s. 27-43.

16 Alkan, *Adana Vakıfları*, 2014, s. 89-100.

1. Vakıflar Yoluyla İmâr ve İskân ya da “Vakıf İmaret Sitesi”¹⁷

Osmanlı fetihlerinde, fetihten hemen sonra gelen halklar, kırdaki mevcut köylere veya ören yerlerinin yanlarında kurdukları yeni köylere yerleşmişlerdi. Bu süreçte zâviyeler kırdaki iskân öncüsü ve merkez olma rolünü üstlenmişlerdir. Vakıflar, kırdaki daha çok yerleşim yerlerinin merkezi olma, ıssız bir bölgeyi şenlendirme¹⁸ ve yol boylarına büyüklü küçüklü köprü, çeşme, namazgâh, kervansaray (han) ve tekke/zâviye gibi yolcular için temel kurumların tesisini üstlenmişlerdir.

Vakıflar, Osmanlı imâr ve iskânında, şehirde iki ayrı iskân modeli oluşturmuştur. İlki aynı etnik kökten ve dinden gelen insanların birlikte oturduğu konut ünitesi yâni mahalle, ikincisi cemiyete eğitim, dini hayat, sağlık ve benzeri alanlarda hizmet sağlayan imâret sitesi yâni külliye manzûmesidir¹⁹. Osmanlı fetihlerinde, fetihten hemen sonra şehre ilk gelen halk kitlesi mevcûd boş mahallelere yerleştirilir, en büyük kilise câmiye çevrilir, yeni imâret ve alveriş mekânları inşâ edilirdi²⁰. Yeni oluşan mahallelere birer mescid yapılır ve ekseriyâ mahalleler isimlerini bu mescidlerden alırlardı. Şehirde imâr faaliyetleri iki farklı şekilde devam ederdi. İlki, nüfusun artmasıyla yine mescid merkezli mahallelerin ve çarşıların oluşumu süreci, ikincisi, merkezi “vakıf-imâret sitesi” olmak üzere, yeni oluşan mahallelerde toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılayacak her türlü sosyal kurumun yapılma süreciydi²¹. Vakıf-imâret sitesi için iki tip külliye geleneği oluşmuştur. Birincisi şehrin Ulucâmisi ile çarşısının oluşturduğu imâret sitesidir. İkincisi ise bir avlu içinde veya aynı mahalle içine dağılmış câmi, mescid, medrese, mekteb, imâret (aşevi) ve kütüphane gibi hayrâtı ve hemen her türde akarâtı bulunan *Küçük Ölçekli Külliyeler*dir. İmâret Sitesi şehrin, *Küçük Ölçekli Külliye*ler ise kuruldukları mahallelerin merkezî dokusunu oluşturmuşlardır²². Vakıf-imâret sitesi, şehrin merkezi; konut üniteleri (=mahalleler) bu merkezin etrafındaki oluşumlardı. İmâret sitesi ve işlevleri, Osmanlı şehir anlayışını tanımlayan ve onu kırdan ayıran özelliklerdi²³ ve

- 17 “Vakıf imâret sitesi” için birkaç büyük alıntı için bkz. Mustafa Alkan, “Osmanlı Devletinde Vakıfların Kültürel Etkileşimindeki Roller: Vakıf Toplumu”, 2007, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı*, I, (Editörler: Fikret Türkmen-Gürer Gülsevin), Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 2007, s. 87- 97.
- 18 Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstilâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi (VD)*, II (1942), s. 279-386.
- 19 Maurice M. Cerasi, *Osmanlı Kenti -Osmanlı İmparatorluğu’nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2001, s. 70.
- 20 Doğan Kuban, “Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi: Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler”, *Vakıflar Dergisi*, VII, (1978), s. 58-71.
- 21 Osman Ergin, *Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 37-40, 61-64; Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar” (İmâret Sitesi), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuâsi, c. XXIII, No: 1-2, (İstanbul 1963), s. 239-296.
- 22 Alkan, *Adana Vakıfları*, (2014), s. 290-296.
- 23 Cerasi, *Osmanlı Kenti...*, (2001), 75; H. Ziya Ülgen, “Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: IX, (Ankara 1971), s. 30-31.

üç ana bölümden oluşuyordu. Biricisi câmi, medrese, kütüphâne, imâret (=aşevi) ve benzeri kurumlardan müteşekkil olan hayrât, ikincisi bedesten, han, hamam, dükkânlar ve çarşı gibi ticarethâne ve imalathânelerin bulunduğu akarât, üçüncüsü de cadde ve sokaklar ile ilk iki bölüme bağlanan meskenlerdi²⁴. “Vakıf-imâret sitesi” sistemi ile Osmanlı şehirlerinin yeniden inşasını, ya doğrudan padişah ve hânedân üyeleri veya padişahların teşvikiyle veya emriyle devletin üst bürokrasisinde bulunan yöneticiler üstlenmişti. Bundan dolayı vakıf-imâret sitesi kim tarafından kuruluyorsa, mirî bir gelir kaynağı ona temlik ediliyor, o da yeni sahip olduğu emlakını söz konusu hayrât kurumlarının giderlerine vakfediyordu²⁵. “Vakıf-imâret sitesi” sistemli şehirlerde “model şehir” pâyitahttı. Bu “model şehir” önceleri Bursa iken zamanla onun yerini İstanbul almıştır. “Vakıf-imâret sitesi” sistemi ile yeniden kurulan hiçbir şehir pâyitahttan daha güzel veya “vakıf-imâret sitesi” dâhilinde bulunan hiçbir kurum, padişahın yaptırdığından daha ihtişamlı olamazdı. Bunun tek istisnâsı Haremeyn şehirleriydi²⁶. Sistemdeki âhengi, imâr edilmek istenen her vakıf kurumu için merkezden izin almak zarûreti, sağlıyordu²⁷. Bu imâr ve iskân siyâsetinde hayrât kurumlarının giderlerini vakıflar karşılıyordu. İlk zamanlar, bir yerin veya kuruluşun geliri vakfedilerek hayrât kurumlarına tahsis ediliyordu²⁸. Daha sonra bu uygulamaya mal-mülk sahibi varlıklı kişilerin de katılımıyla, ülkenin imârı ve iskânı vakıflar yoluyla yürütüldü. Şehirlerin vakıflar yoluyla imârı, Osmanlı şehirlerini “ortak yerleşim modeli” haline getirdi. Bu “ortak yerleşim modeli”ni, ilk olarak Bursa’da, daha sonra Edirne, İstanbul, Üsküp, Saray-Bosna, Manisa ve Adana’da olduğu gibi bütün Anadolu ve Rumeli’de yeniden inşa edilen veya Osmanlı hâkimiyetiyle büyüyen hemen her Osmanlı şehrinde görmek mümkündür²⁹. Dolayısıyla, bütün bu imâr ve iskânın bir iktisadî boyutu vardı. Bu iktisadî boyut, Osmanlı iktisadî zihniyetinin bir organizasyonuydu.

- 24 Bahaeddin Yediylıdız, “Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrat Sistemi”, *Osmanlı-Toplum*, V, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999, s. 27.
- 25 Ramazanoğlu vakıfları için Kanûnî’nin “temlik-nâmesi” bkz. *Ramazanoğlu Halil Bey ve Piri Mehmet Paşa Vakfiyesi*, (*Ramazanoğlu Vakfiyesi*), VGMA, *Müstakil Vakfiye Defteri* (MV), nu: 646/12; *Tercüme Defteri*, nu. 1961/413-314.
- 26 İlber Ortaylı, *Osmanlı’ın Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2006, s. 150.
- 27 BOA, (1152/ 1739) EV. 3341, s. 16.
- 28 TK. KKA, *Adana Evkaf Defteri*, nu. 538 (1540), s. 17b; Tıpkıbasım (Yayına Hazırlayanlar: Yılmaz Kurt, M. Akif Erdoğan, Çukurova Tarihinin Kaynakları, IV, *Adana Evkaf Defteri*, TTK Basımevi, Ankara 2000, 37; *Defter-i Hâkani Kayıtları*’ndan örnekler, Barkan, “Kolonizatör Türk Dervişleri”, (1942), s. 305-354.
- 29 Barkan, “İmaret Sitesi”, (1968), s. 239; İstanbul’un yeniden imâr ve iskânı için bkz. Halil İnalçık, “İstanbul: Bir İslâm Şehri”, (Çeviren: İ. Kalın), İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, II, İlke Yayınları, İstanbul 1996, s. 317-340; Edirne için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne Şehrinin Kurucuları*, “Edirne” Armağan Kitabından Ayrı Basım, TTK Yayınları, Ankara 1964, s. 162-178; Manisa için bkz. Hakkı Acun, *Manisa’da Türk Devri Yapıları*, (Ankara: TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 9-15; Alkan, *Adana Vakıfları*, (2014), s. 270-303; Alkan, “...Vakf Toplumu”, (2007), s. 87- 97.

göz

Akademik
Bakış

7

Cilt 18
Sayı 35
Kış 2024

2. İmarethâneler [=Komşusu Aç İken Tok Yatan Bizden Değildir]

İmarethâneler, 14. yüzyılda, bir gazâ ideolojisiyle hareket eden Osmanlı Devleti'nde, gazâlara katılmak için gelen gaziler, abdallan-ı rum dervişleri ve henüz bir yere iskân edilmemiş Türkmen aşiretlerinin ilk ağırlandıkları mekânlar olmuşlardır. Bu mekânlar, söz konusu gazâ sırasında “âyende ve revendeye it'âm-ı taâm ittiren” yâni gelip geçenlere yemek yediren ve kalacak yer veren imarethânelere, hanlara ve zâviyelere dönüşecektir. Bu imarethânelerde pişirilen yemekler fakirlere, talebelere, dervişâna [tekke fukarasına] ve yolculara verilmekteydi. İmarethâne giderleri ilk zamanları gaza gelirleriyle sağlanırken, zamanla, bu kurumlar için tesis edilmiş vakıflar tarafından karşılanmıştır. İmarethâneler, külliyelerin içinde yer alıp en yüksek gidere sahiplerdi. İmârethâne gelirleri, çalışanların maaşları, yemek, temizlik ve aydınlatma giderlerine harcanmaktaydı³⁰. Vakıf kurucunun tahsisat şartlarına göre değişmekle birlikte imarethânelerde hak sahiplerine günde iki öğün yemek verilir, Ramazan ve kandillerde daha özel yemekler çıkarılırdı. Büyük imaretlerde imaret şeyhi, vekilharç, aşçı ve kâtip başta olmak üzere onlarca kişi görev yapmaktaydı³¹. İmarethânelerin kapısında Hazret-i Peygamber'in “*Komşusu aç İken tok yatan bizden değildir*” hadisi yazılmıştır. Bu çok özel ve estetik bir misyondur. Erken dönem Osmanlı padişahları, söz konusu Hadis-i Şerifin “... *bizden değildir*” (yâni Müslüman değildir) kısmından çok etkilenmiş olmalıdır. İmarethâneler, Osmanlıların ilk yerleşim merkezleri Söğüt, Akşehir, Bursa, İznik, Edirne ve İstanbul başta olmak üzere, 14 - 18. yüzyıllarda, çok yaygın bir kurum olmuşlardır. Özellikle pâyitaht şehirlerde günlük 1000-2000 kişiye yemek veren imarethâneler vardır. Hacıbektaş'taki Hacı Bektaş-ı Veli Tekkesi'nin imârethânesi çok özeldir. Burada Anadolu'nun ortasından gelip geçen yolculara yâni “*âyende ve revendeye it'âm-ı taâm ettirmek*” görevini üstlenmiştir³². 14 - 16. yüzyıllarda Osmanlı ordularında savaşan Abdalân-ı Rum dervişleri ve gazilerinin de yemek yedikleri bilinen bu kurumların vakıf desteği güçlü olanlar, imparatorluğun sonuna kadar varlıklarını korumuştur. Bursa'nın fethinden sonra Orhan Gazi'nin kalenin doğusuna yaptırdığı Orhaniye Külliyesi'nin müştemilâtına bir imarethane yaptırıp, külliyenin etrafına yerleşen halka günlük iki öğün yemek verdiğinden haberdarız³³. Adana'da Ramazanoğlu Halil Bey ve oğlu Piri Mehmed Paşa'nın, Ramazanoğlu İmârethânesi'nde, âlimlere, zâhidlere, yolculara ve fukaraya ayrı ayrı kalacak mekânlar tahsis

30 Alkan, *Adana Vakıfları*, (2014), s. 246-252.

31 Zeynep Tarım Artuğ, “İmaret”, *DİA*, 22, (2002), s. 219-220.

32 Mustafa Alkan, “Hacı Bektaş-ı Veli Zâviyesi Vakıfları, (16. Yüzyıl)”, 2. *Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşılık Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, C.II, Türk Hamer Yayını, Ankara 2007, s. 957.

33 Halil İnalıcık, “Bursa”, *DİA*, 6, (1992), s. 445-449.

edip karınlarını doyurmaları anılmaya değerdir³⁴. Bazı şehirlerde neredeyse her mahallede avâriz vakıfları gibi “*it‘âm-ı ta‘âm*”³⁵ yâni “yemek yedirme” vakıflarının kurulması dilencililiği önlediği söylenebilir. Mehmet Genç, Osmanlı toplumunda imarethânelerin yoksulluğu ve dilencililiği önlediğini, Ortaçağ’dan Sanayi Devrimine uzanan süreçte Avrupa’da, örneğin Londra ve Paris gibi büyük şehirlerde, yoksulluğun ve dilencililiğin neredeyse % 40’lara ulaştığını belirtmektedir³⁶.

3. Avarız Vakıfları: “Avâriz-ı divâniye türü ...”

Avâriz-ı divâniye türü vergi, kişisel bir vergi olmayıp; âlâ (yüksek), evsâd (orta) ve ednâ (düşük) gelirli kişilerden avâriz haneleri oluşturulup her bir hâne yükümlü olduğu vergiyi ortak ödemek zorundaydı. İşte “avarız vakıfları”, ortak ödenmesi gereken avâriz-ı divâniye hissesini ödeyemeyecek durumda olan mahalle- köy fukarasını toplum ve devlet nezdinde korumak için ihdas edilmişti. Vakfedilen paranın, ihtiyaç sahiplerine belli bir kâr karşılığında (%15 ribh) borç verilmesi sebebiyle, bu vakıflar bir yönüyle sosyal yardımlaşmayı, bir yönüyle de devlete karşı sorumluluğu yerine getirmeyi amaçlamıştır. Avâriz-ı divâniye vakıflarının gelirleri; mahallenin câmi, mes-cid, mekteb, çeşme ve benzeri hayrât kurumlarının tamir ve termimi (aydınlatma) giderlerine, imam, müezzin ve muallim gibi hayrât görevlilerine ve nihayet “avâriz-ı dîvaniye” türü vergilerinin ödenmesine harcanmaktaydı³⁷. Osmanlı devletinde avâriz-ı dîvaniye, başlangıçta olağanüstü durumlarda cüzi miktarlarda toplanan bir vergi iken, zamanla düzenli olarak ödenen ağır bir örfî vergi haline geldi. Halktan bazıları bu vergiyi ödeme güçlüğü çekmeye başlayınca toplumda sosyal sorumluluk sahibi kimi zenginler, kendi mahalleleri, aşiretleri veya avâriz haneleri için avâriz vakıfları kurdular. Bu vakıflar, hem fakirleri bu vergi yükünden kurtarıyor hem de devlete karşı vergi yükümlülüğünü yerine getiriyordu. Tanzimat sürecinde [1840] tüm örfî vergilerin kaldırılmasıyla avâriz vakıflarının gelirlerinin, köy veya mahalle tekâlif-i örfiye mütevellileri kararlarıyla gerekli toplumsal alanlara sarf edilmesi usulü getirilmişti³⁸.

34 Alkan, *Adana Vakıfları*, (2014), s. 246-251.

35 Mesela Adana’da; *Safiye binti Abdullah*, 1722, MA 607, s. 117: 3 Akça; *Aişe binti Mustafa*, 1760, AŞS 33, s. 231: 5 Akça; *Mader-zâde Ali Beşe bin Hüseyin*, 1760, AŞS 33, s. 235: 10 Akça; *Rabia binti Veli*, 1760, ŞS 33, s. 146: 5 Akça; *Tillioğlu zevcesi Rabi’a hatun ibneti Süleyman*, 1761, ŞS1/10: 5 Akça; İmam İbrahim Efendi bin Süleyman ve Diğer *Süleyman bin Mehmed*, 1762, AŞS 34, s. 72: 5 Akça; *Ser-Mahsaran es-Seyyid Hüseyin Ağa*, 1762, AŞS 34, s. 82: 15 Akça; *Fatma binti Mustafa*, 1762, AŞS 34, 39: 3 Akça; *Cemile ibneti el-Hac Murad*, 1765, AŞS 36, 87: 3 Akça; Şerife Safiye Hatun ibneti Habib es-Seyyid Mustafa Efendi, 1765, AŞS 36, s. 81: 10 Akça; *Samurcu Usta Mehmed bin Beşir*, 1767, AŞS 50, s. 164: 5 Akça; *es-Seyyid İshak Efendi bin Ömer Ağa*, 1774, AŞS 47, s. 71: 5 Akça; Toplam: 74 Akça.

36 Mehmet Genç, “Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 42, (Aralık 2014), s. 16.

37 Özer Ergenç, Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, IV, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984), s. 77.

38 Mehmet İpşirli, “Avâriz Vakfı”, *DİA*, IV, (1991), s. 109.

4. Para Vakıfları: “Rehn-i Kavî ve Kefil-i Melî... Onu On Bir Buçuk Hesabı ile ...”

Osmanlı Devleti’nde para vakıfları, 16. yüzyıldan itibaren Türk nüfusunun yoğun yaşadığı Anadolu ve Rumeli topraklarında yaygınlaşmıştır. Öyle ki, tarım işletmeleri, imâlât sanayi, ticaret merkezleri, konut sektörü, istihdam ve sermaye alanlarında küçümsemeyecek bir paya sahipti. Para vakıfları öncelikle iktisadi hayatın canlı tutulması için ticaret yollarının tâmirâtında³⁹, belli mesafelerde konaklama yerlerinin yani han/kervansaray ve zâviyelerin tesisi ve işletilmesinde⁴⁰, şehir merkezlerinde, başka şehir ve ülkelerden gelen tüccarların konakladıkları, mallarını sergiledikleri ve bir bakıma borsa gibi faaliyet gösteren çarşı hanlarında⁴¹, 13-16. yüzyıllar arasında kurulup da zamanla işlevini yitiren vakıf kurumlarının tamiri, termimi ve yeniden ayağa kalkmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca bugünkü *Vakıflar Bankası*’nın da ana sermayesini oluşturan para vakıfları, ülkede esnafı tefecilerin kısıncından korurken, aynı zamanda finansman sıkıntısına düşenlere düşük kâr payıyla kredi sağlayan banka görevini üstlenmiştir⁴². Para vakıfları:

“*Rehn-i kavî ve kefil-i melî yâhud ikisinden biri ile onu on bir buçuk hesabı ile mu’âmele-i şer’iyye ve murâbaha-i mer’iyye ile bâ-yed-i mütevellî beher sene *alâ vechi’l-hâlâl istirbâh ve istiğlâl oluna*”⁴³, hükmüyle işletilmektedir. Hemen bütün para vakıflarının vakıf senetlerinde geçen bu hukukî hükmü biraz açmak gerekirse; “*rehn-i kavî*”; borcu karşılayabilecek bir rehine, teminâta, “*kefil-i melî*”; borçlu ödeyemediği zaman borcu ödeyecek kadar zengin olan bir kefile, “*onu on bir buçuk hesabı*”; % 15 kâr/rihb⁴⁴, “*istirbâh-kâr* ile paranın işletmeye verilmesine; *istiğlâl* de, paranın gelir getiren bir gayr-i menkûle yatırılmasına denilmiştir. Bu işletme tarzına da “*mu’âmele-i şer’iyye* ve “*murâbaha-i mer’iyye*” veya sadece *mu’âmele* ve *murâbaha* denilmiştir. “*Mu’âmele-i şer’iyye*”; İslâm Hukukunda vakıf paralarını işletme usulünün “*bey’ül-îne*” denilen satım akdine dayanması işle-*

- 39 Yolların tâmirâtı için Ramazanoğlu Vakfından biri Mimâr-ı Nâzır üç mimar görevlendirilmiştir. Bkz. VGMA, MV 646/6.
- 40 Meselâ, Adana merkezde Mahmud Paşa Hanı (*Suhte Mahmud Paşa Vakfı*), VGMA, 1651, MA 615, s. 188), Misis/Yakapınar yakınlarında Cebel-i Nur dağında Cebel-i Nur Zaviyesi (ED.538/1 (1540), s. 17b; Tıpkıbasım, s. 38) bu amaçlardır.
- 41 Pamuk Kapanı, bkz. *Ramazanoğlu Vakfı*, VGMA, 646/4, 7, 9; *Kamile Hatun ibneti el-Merhum Mestan-zâde Mahmud Ağa Vakfı*, 1125/1714, AŞS 47, s. 65.
- 42 Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Müessesesi Vakıf*, TDV yayınları, Ankara 1995, 138-144.
- 43 Şücaüddin Efendi bin Sahibhan bin Abdullah Vakfı, 1291/1875, VGMA, MA 587, s. 85; *Alioğlu Halil bin Mustafa bin Hasan Vakfı*, VGMA, MA 600, s. 70; *Arnavud Talib Ağa ibni Abdullah bin Salih Vakfı*, 1291/1875, AŞS 81, s. 176; *Bekir Ağa ibni Halil Vakfı*, 1300/1883, VGMA, MA 588, s. 115; *Hacı Mustafa Efendi İbni Hacı Ahmed Talhi Vakfı*, VGMA, MA 594, s. 247.
- 44 Ribh, kâr anlamına gelir. Ticârî bir muamelede zarar bulunmadığı zaman, anaparanın üzerindeki fazlalığı ifade eder. Zarar çıkarsa, kârdan (rihb) söz edilemez. “*İlzâm-ı Ribh*”: Kâr gerekli kılmak demektir. Vakıftan nakit para verirsen, *karz* (ödünç) olarak mı yoksa elde edilecek kârı paylaşmak amacıyla mı verildiği bu terimle belirlenir. Bkz. Ahmet Akgündüz, İslam Hukukunda Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, (İstanbul: 2. Baskı, OSAY yayını, 1996), s. 225.

midir⁴⁵. “*Murâbaha-i mer’iyye*” ise, ticaret muamelesinde uyulması gereken veya devletin belirlediği kâr haddi demektir⁴⁶.

Ezcümle para vakıfları, faizin yasak ve çok yüksek olduğu bir iktisadî ortamda kredi arzını artırarak ekonomiye adeta nefes alma imkânı vermiştir. İslâm hukukçularının bazılarına göre faiz sayılmayacak bir kategoride, piyasadaki şartlara göre % 10-15 arasında bir maliyetle kredi bir sektör olarak büyük gelişme gösterdi. Bu sayede üretim sektörlerindeki küçük ölçekli birimler, ihtiyaç duyduğu kredilere kolayca ve ucuza erişebilme imkânı buldu⁴⁷.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nde vakıflar, “dinî hayat, eğitim, sağlık, sosyal yardım, bayındırlık ve beledî hizmet” alanları başta olmak üzere toplumun ihtiyaç duyduğu her alanda hizmet üretmişlerdir. Bugün her biri bir bakanlık ve dev bütçelerle sürdürülen bu hizmetler, miri kaynaklı veya sivil halk tarafından kurulan vakıflar yoluyla yürütülmüştür. Söz konusu vakıfların gelir-giderleri, Ömer Lütfi Barkan’ın da hesap ettiği gibi, pâyitaht şehirlere, haremeyn şehirlere, eyâlet ve sancak merkezi şehirlere göre değişmekle birlikte, toplamda ülke ekonomisinin ¼’nü aştığı görülür. Bu durum Osmanlı iktisadî hayatına aynı oranda yansımaları demektir. Ayrıca vakıflar, o zaman, Osmanlı pâyitahtı ile eyaletler arasındaki ulaşım ve haberleşmenin zorluğu da dikkate alındığında, toplumun ihtiyaç duyduğu hizmetlerin kesintiye uğramadan sürmesini sağlamıştır. Bu itibarla Osmanlı düzeninde vakıfların, sadece dinî-hayrî bir kurum değil, aynı zamanda, bir sistemin adı olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla vakıflar, Osmanlı siyasî, sosyal, kültürel ve iktisadî düzeninin temel bir parçası olmuştur. Osmanlı kır ve şehrinin fizikî [kamu kimlik] dokusunu “vakıf-imaret sitesi” geleneği üzere vakıf-hayrât ve vakıf-akarât kurumları teşkil ettiğinden Osmanlı medeniyetinin “bir vakıf medeniyeti” olarak adlandırılması, aslında, var olanın tasviridir. Mehmet Genç de, Osmanlı ekonomik düzeninin temellerini araştırırken, vakıfların, klasik Osmanlı çağının üç temel kurumundan biri olduğunun farkına varmıştır. O’nun hakkında, Ankara’da “Mülkiye’den sınıf arkadaşı, Sezai Karakoç, hatıralarında; “*Osmanlı ruhunun, o ruhu meydana getiren İslâm ruh ve medeniyetinin eşsizliğinin bilincine ermiş ve bunu gönüllüyle de hissetmiş, varoluşumuzun hikmeti gibi görmüş*” ilim ve fikir [tefekür] adamlarımızdan biridir,⁴⁸ tespitinde bulunmuştur. Bu tespit, Osmanlı klasik

45 Buna göre, bir malın veresiye olarak satılıp, alıcıya teslim edildikten sonra, yine alıcıdan peşin, ama daha az bir bedelle satın alınmasıdır. Meselâ, bir mal (A)’ya veresiye olarak 50.000 TL. ye satılır. (A), henüz parayı ödemedi, aynı mal 40.000 TL. ye geri satın alırsa, bey’ül-îne olmuş olur. Bu uygulama ile kişi veresiye alıp, peşin satarak ödünç para bulmak ve para sahibine de bir miktar para kazandırmaktır. Bkz. Akgündüz, (1996), s. 225.

46 Murat Çizakça, *A History of Philanthropic Foundations: The Islamic World From the Seventh Century to the Present*, Boğaziçi University Press, İstanbul 2000, s. 46-47.

47 Genç, “...Vakıflar”, (2014), s. 17.

48 Sezai Karakoç, “Hatıralar”, *Diriliş*, nr. 50, (1 Eylül 1989), 14-15; Ayvazoğlu, ... Mehmet Genç, (2022), s. 64.

siyasetnâme [veya nasihat-nâme] yazarlarındaki “adalet dâiresi” ile Genç’in -değişik merkezlerde verdiği- Osmanlı konferansları birlikte okunduğunda “klasik dönem Osmanlı iktisadî zihniyeti”nin yapısal çerçevesi Türkî ve İslâmî değerlerle örölmüş “el-medinetü’l-fâzıla”nın insanlarından üretimi geleneksel seviyenin altına düşürmeden [tradisyonalist], hazinenin gelirini artırarak [fiskalist] herkesin iâşesini ucuz, kaliteli ve bol temin ettiği [provizyonist] “bir refah ekonomisi” modeli olarak isimlendirilmiştir. Bu model ancak bir yönüyle Fârâbî’nin idealdeki “el-medinetü’l fâzılası”dır⁴⁹, denilebilir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, (1152/ 1739) EV. 3341, 16.

Millî Kütüphane Adana Şer’iyye Sicilleri (AŞS)

Safiye binti Abdullah, 1722, MA 607, s. 117: 3

Akça; Aişe binti Mustafa, 1760, AŞS 33, s. 231: 5 Akça;

Mader-zâde Ali Beşe bin Hüseyin, 1760, AŞS 33, s. 235: 10 Akça;

Rabia binti Veli, 1760, ŞS 33, s. 146: 5 Akça;

Tillioğlu zevcesi Rabi’a hatun ibneti Süleyman, 1761, ŞS1/10: 5 Akça;

İmam İbrahim Efendi bin Süleyman

Süleyman bin Mehmed, 1762, AŞS 34, s. 72: 5 Akça;

Ser-Mahsaran es-Seyyid Hüseyin Ağa, 1762, AŞS 34, s. 82: 15 Akça

Fatma binti Mustafa, 1762, AŞS 34, 39: 3 Akça;

Cemile ibneti el-Hac Murad, 1765, AŞS 36, 87: 3 Akça;

Şerife Safiye Hatun ibneti Habib es-Seyyid Mustafa Efendi, 1765, AŞS 36, s. 81.

Samurcu Usta Mehmed bin Beşir, 1767, AŞS 50, s. 164: 5 Akça;

es-Seyyid İshak Efendi bin Ömer Ağa, 1774, AŞS 47, s. 71: 5 Akça; Toplam: 74 Akça.

Kamile Hatun ibneti Mestan-zâde Mahmud Ağa Vakfiyesi, 1125/1714, AŞS 47, s. 65.

Arnavud Talib Ağa ibni Abdullah bin Salih Vakfiyesi, 1291/1875, AŞS 81, s. 176.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Ramazanoğlu Halil Bey ve Piri Mehmet Paşa Vakfiyesi, (Ramazanoğlu Vakfiyesi), VGMA, Müstakil Vakfiye Defteri (MV), nu: 646/12; Tercüme Defteri, nu. 1961/413-314.

Mahmud Paşa Hanı (Suhte Mahmud Paşa Vakfiyesi, VGMA, 1651, MA 615, s. 188),

Şücaüddin Efendi bin Sahibhan bin Abdullah Vakfiyesi, 1291/1875, VGMA, MA 587, s. 85.

Alioğlu Halil bin Mustafa bin Hasan Vakfiyesi, VGMA, MA 600, s. 70;

Bekir Ağa ibni Halil Vakfiyesi, 1300/1883, VGMA, MA 588, s. 115;

Hacı Mustafa Efendi İbni Hacı Ahmed Talhi Vakfiyesi, VGMA, MA 594, s. 247.

Tapu Arşiv (TK.KKA.)

TK. KKA, Adana Evkaf Defteri, nu. 538 (1540).

Araştırma ve İncelemeler

ACUN, Hakka, Manisa’da Türk Devri Yapıları, TTK, Ankara 1999.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, İslam Hukukunda Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi, 2. Baskı, OSAV Yayını, İstanbul 1996.

49 Farabi, *El-Medinetü’l-Fâzıla*, Çeviren: Nafiz Danışman, MEB Yayını, İstanbul 2001, s. 87-117.

- ALKAN, Mustafa, "Osmanlı Devletinde Vakıfların Kültürel Etkileşimindeki Roller: Vakıf Toplumu", 2007, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı, I, Editörler: Fikret Türkmen- Güler Gülsevin, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ankara 2007, 87- 97.
- ALKAN, Mustafa, "Hacı Bektaş-ı Veli Zâviyesi Vakıfları, (16. Yüzyıl)", 2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşılık Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı, C.II, Türk Hamer Yayını, Ankara 2007, 955-968.
- ALKAN, Mustafa, "Osmanlı Hükümdarları- Bir Tipoloji Denemesi-", Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik, Nobel Yayınları, Ankara 2023, 293-307.
- ALKAN, Mustafa, Adana Vakıfları: İnsan, Vakıf ve Şehir, Ankara: TTK Yayınları, 2014.
- ARTUĞ, Zeynep Tarım, "İmâret", DİA, 22, (2002), 219-220.
- AYVAZOĞLU, Beşir, Hac Yolunda Bir Karınca Mehmet Genç, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını, İstanbul 2022.
- BARCAN, Ömer Lütfi, "H. 933/1527-934/1528 Mali Yılına Ait Bütçe Örneği", İktisat Fakültesi Mecmuası, XV, Sayı: 1-4, (İstanbul 1953), 251-329.
- BARCAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstîlâ Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri", Vakıflar Dergisi (VD), II (1942), 279-386.
- BARCAN, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğunda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Âit Araştırmalar" (İmâret Sitesi), İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, c. XXIII, No: 1-2, (İstanbul 1963), 239-296.
- CERASI, Maurice M, Osmanlı Kenti -Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2001.
- ÇİZAKÇA, Murat, A History of Philanthropic Foundatins: The Islamic World From the Seventh Century to the Present, Boğaziçi University Press, İstanbul 2000, 46-47.
- ERGENÇ, Özer, Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", Osmanlı Araştırmaları, IV, Enderun Kitabevi, İstanbul 1984, 69-78.
- ERGİN, Osman, Türk Şehirlerinde İmâret Sistemi, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1939.
- FARABİ, El-Medinetül-Fâzla, Çeviren: Nafiz Danışman, MEB Yayını, Ankara 2001.
- GENÇ, Mehmet, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2000.
- GENÇ, Mehmet, "Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar", Vakıflar Dergisi, Sayı: 42, (Aralık 2014), 9-18.
- GÖKBİLGIN, M. Tayyib, Edirne Şehrinin Kurucuları, "Edirne" Armağan Kitabından Ayrı Basım, TTK, Ankara 1964.
- İBN BATTÛTA, Muhammed Et-Tancî, İbn Battûta Seyahatnâmesi "Tuḥfetu'n-Nuzzâr Fi Garâibi'l-Em-sâr", I-II, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.
- İMAM BUHARİ, Edeb, 28.
- İMAM MÜSLİM Müslim, es-Sahih, İman 74.
- İNALCIK, Halil, "İstanbul: Bir İslâm Şehri", (Çeviren: İ. Kalın), İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, II, İlke Yayınları, İstanbul 1996, 317-340.
- İNALCIK, Halil, "Bursa", DİA, 6, (1992), 445-449.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Avârız Vakfı", DİA, IV, (1991), 109.
- KARAKOÇ, Sezai "Hatıralar", Diriliş, nr. 50, (1 Eylül 1989), 14-15.
- KAZGAN, Gülten, İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi, Remzi Kitabevi, 14. Baskı, İstanbul 2009.
- KUBAN, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi: Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", Vakıflar Dergisi, VII, (1978), 58-71.
- KURT, Yılmaz, M. Akif Erdoğan, Çukurova Tarihinin Kaynakları, IV, Adana Evkaf Defteri, TTK, Ankara 2000.
- ORTAYLI, İlber, Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek, 3. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2006.
- ÖZTÜRK, Nazif, Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Müessesesi Vakıf, TDV Yayınları, Ankara 1995.

gjs

Akademik
Bakış

13

Cilt 18
Sayı 35
Kış 2024

PAMUK, Şevket, "Mehmet Genç (1934-2021): Bir Büyük İmparatorluğun İktisat Tarihçisi", *Osmanlı Araştırmaları/ The Journal of Ottoman Studies*, LVIII (2021), 325-328.

Ülken, Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: IX, (Ankara 1971), 30-31.

WALLESTEİN, İmmanuel, *Modern Dünya-Sistemi*, (Çeviri: Latif Boyacı), Bakış Yayınları, 2.Baskı, İstanbul 2015.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Vakıf" İA, XIII, MEB Basımevi, (İstanbul 1993), 153-172.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, "Osmanlı Döneminde Türk Vakıfları Ya da Türk Hayrat Sistemi", *Osmanlı-Toplum*, V, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999, 17-33.

YÜKSEL, Hasan, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerine Bir Araştırma* (1585-1683), Dilek Matbaası, Sivas 1998.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK Basımevi, Ankara 1984.

ORHUN YAZITLARI, *Bilge Kağan Amtı*, D.38.

<https://www.turkbitig.com/p/bilgekagan.html> (Erişim: 28.09.2023)

Extended Abstract

This study comes out of a holistic depiction of "al-medinetül fâzıla" [the virtuous civilization] for the Ottoman Empire on the historical "ideal state", "ideal society" and "ideal ruler" typologies of state philosophers from Plato to Farabi and Kınalızâde Alâüddîn Ali, which Mehmet Genç described in his lectures given in various institutions and organizations towards the end of his academic life. At a meeting held "in memory of Mehmet Genç" in his hometown of Artvin, Genç's response of "Since you have shrunk it a hundred times, we are still payee when we enlarge it ten times" to his friend Mete Tunçay's remark, "You are overestimating the Ottoman Empire," reveals his "ideal state" approach. However, we know that towards the end of the classical era, "the virtuous civilization" of the Ottoman Empire had to convert the palace's silver holders into asper in order to make the necessary payments which cannot be regarded as virtuous. Mehmet Genç, who has conducted holistic research on the "Classical Ottoman Social-Economic System", treats "pious foundations" within the "ideal state" philosophy of the Ottoman Empire. In Genç's opinion, the Ottomans call their state "eternally sublime state". They achieve this with the "social-economic order that they establish". One of the cornerstones of this social-economic order is pious foundations. Pious foundations make the following contributions to the Ottoman social-economic order; 1) They pioneer the construction and settlement of the country through the villages, towns and cities they established after the conquests with "pious foundation imaret sites" and rebuild the villages, towns and cities. 2) Through the imarethânes (soup kitchens) those are built in these regions of construction and settlement, veterans who come to war, students on the path of knowledge, dervishes also called abdâlân-ı rum, nomads who have not been settled yet, travelers and merchants are hosted and the hungry are fed. 3) The state imposes the avârz-ı divaniye tax, which starts for the first time in the reign of Sultan Mehmed the Conqueror as a necessity and turns into a regular tax from the mid-16th century onwards, by grouping together the houses of the rich, the middle class and the poor to form avârz households and obliging each household to pay an equal amount of tax. Due to the obligation to pay this tax, called avârz-ı divaniye, to the state, some wealthy people establish "avarz foundations" in their neighborhoods or villages for the lower income groups who are unable to pay the aforementioned avârz-ı divaniye share. In this way, avârz foundations integrates the lower income groups of the country into society and assumes their tax obligations to the state. 4) The service of providing credit to all those in need of credit from the productive classes such as artisans, craftsmen, industrialists, merchants and the agricultural sector, which is undertaken by banks today, is undertaken by the cash vaqfs. Cash vaqfs protect those in need of credit from oppressive elements such as moneylenders or usurers. In the Ottoman Empire, pious foundations have a share between 12% and 36% of the country's revenues towards the end of the classical period, depending on whether they are located in a kaza, sanjak or provincial center. In the pre-modern era, the Ottoman Empire fulfills its social responsibilities in the "fields of religion, education, health, social assistance, public works and municipal services" through pious foundations.